

KLASICIZAM PRAVOSLAVNOG GROBLJA

Odabirom klasicističkih nadgrobnih spomenika prvih desetljeća 19. stoljeća i neoklasicističkih u romantičarskoj varijanti s kraja istog stoljeća viđeniji pravoslavni Srbi, tada već tako javno deklarirani, iskoristili su jedan estetski obrazac u vlastitoj samopromociji. Pritom su se poslužili svojim njegovim ideološkim podtekstom kombiniranim s tradicionalnim uzusima kakav je učestala ćirilička epigrafika s tekstovima izrazito nacionalnog naboja. Takav amalgam omogućio je, između ostalog, da privatni spomenici uglednicima, makar smješteni u zatvorenom prostoru grobalja, na poseban način postanu javni.

Ključne riječi: klasični motivi; simbolika; ćirilička epigrafija; javni spomenici

Raspravljajući o klasicizmu kod pravoslavaca u Dalmaciji na prvom mjestu pretpostavlja analizu baštine nastale u primorskim gradovima. U kontinentalnoj Dalmaciji, bez ostatka, sva umjetnička aktivnost počivala je na tradicionalnim uzusima, a k tome, sasvim ograničena materijalna moć sredine nije dopuštala radove koji referiraju prema novim stilskim obrascima i unaprijeđenim, po pravilu skupljim, tehnologijama. Pri čemu treba istaknuti da ustrajanje na pravovjernosti nije samo teološki zahtjev Pravoslavne crkve koliko želja konzervativnijih seoskih sredina da se osloncem na predačku kulturu ustraje u nacionalnom i vjerskom smislu. Osvremenjivanje takve svijesti prema modernijim estetskim i društvenim obrascima bilo je moguće samo u znatno otvorenijim gradskim sredinama gdje su pravoslavci, mahom srpski trgovci i veleposjednici, uz znatan materijalni status ostvarili zavidne javne položaje. Isprepletenost njihovih poslovnih, nerijetko privatnih i posve emotivnih veza s ovom i drugim sredinama doprinijela je potpunoj integraciji u društveni život i sve njegove tokove. Spremnost na modernizaciju i kulturnu asimilaciju bio je ispit koji su polagali ne samo prema sredini u kojoj se ostvaruju nego je to u isto vrijeme značilo i nositi teret odgovornosti zbog realnog otklona od učenja i praksi Pravoslavne crkve.¹

¹ Klasicizam je u srpskoj umjetnosti od arhitekture do slikarstva izvanredno dobro proučena tema, a bibliografija radova je golema; međutim, ono što izostaje u svim dosadašnjim pregledima jesu studiozniji osvrti na sepulkralnu umjetnost. Sporadično je pisano o spomenicima na najvećim gradskim grobljima i to uglavnom stoga što su vezani uz najznamenitije ličnosti, a manje se bavilo njihovom formom, strukturom ili radionicama zaslužnim za njihovu pojavu i širenje. Miodrag A. Dabižić, „Zemunsko groblje na bregu

Naročito početkom tzv. druge uprave u Dalmaciji, Austrija najprije kao carevina, a potom i Austro-Ugarska kao složena državna tvorevina, po jedinstvenim načelima organizira društveni život, donosi zakone i pravila kojima se uređuju cjelokupni odnosi u zajednici. Među takve do kraja regulirane obaveze u državi ubrajali su se suvremeni zakoni vezani uz pokapanje u zato posebno namijenjenim prostorima. Njima su precizirana sva komunalna i sanitarna pitanja zasnovana na unaprijeđenim spoznajama i sve religijske skupine su se, bez iznimke, prema njima morale ravnati.

Brojnost klasicističkih i neoklasicističkih grobnica u Dalmaciji nije velika pa je tim važnije iznaći motive i razloge za njihovu pojavu. Stanje duha epohe, prosta pomodnost ili čak ostentativnost pojedinih naručitelja mogli bi objasniti svaki pojedinačni slučaj, ali svako poopćavanje bi smanjilo mogućnost uvjerljivijeg savladavanja problema. Činjenica je da se od početka 19. pa do prvih desetljeća 20. stoljeća mogu pronaći spomenici specifične arhitektonike, uobičajenih ukrasa, a napose ćiriličke epigrafike i da se svi oni vezuju uz konkretne, povijesno afirmirane ličnosti pravoslavnog kruga. Sloboda izbora likovnog koncepta i veličine spomenika je onda kao i danas ovisila o materijalnim moćima, manje o životnim ili profesionalnim usmjerenjima, ali je u isti mah naglašavala dublje etičko i simboličko značenje preminule ličnosti. Klasični repertoar tema i motiva kao takav, posebno njihovo asocijativno polje, moglo je dodatno legitimirati važnost preminulih koji su posredstvom spomeničkih obilježja trajno emanirali društveno prihvaćene vrijednosti, posebno u jednoj relativno maloj ali samosvjesnoj nacionalnoj zajednici. Klasika i sve ono što se razložno može unijeti u taj duhovni prostor, posebno njezine filozofski i historiografski dobro fundirane idejne premise čini se da su bile iznimno pogodne za izražavanje koliko osobina samog pojedinca kome se monument podiže, toliko i za stanje duha epohe temeljenog na upravo istim tim vrijednostima. Kao rezultat takvih nastojanja stvoren je poseban klasicistički sklop jednako udaljen od antičkih uzora koliko od raznovrsnih romantičarskih egzaltacija sredine i druge polovine 19. stoljeća. Ipak, integralni koncept nije bio dokraja proveden zbog toga što doktrinarno izostaju figuralni prikazi, statue, pa čak i reljefi, mada, vidjet će se, ni takvi slučajevi nisu rijetki, primjerice na suvremenim grobnicama Trsta,² Zagreba³ ili

Gardoš“ u: *Godišnjak grada Beograda* knj. XXIII (1976.), str. 59–81; Jovan Sekulić, „Novo groblje u Beogradu – spomenička celina izuzetnog značaja“ u: *Godišnjak grada Beograda* knj. XXVII (1979.), str. 193–207; Miodrag Dabižić, „Zemunsko groblje na brdu Gardoš II“ u: *Nasleđe VIII* (2007.), str. 179–195; Nada Živković, „Topčidersko groblje“ u: *Nasleđe VIII* (2007.), str. 170–177.

² Dejan Medaković, Giorgio Milossevich, *Letopis Srba u Trstu*, Beograd 1987., str. 124–129.

³ Dejan Medaković, *Srbi u Zagrebu*, Novi Sad 2004., str. 69–77.

Slika 1. Spomenik Ljubomira Vujnovića, Zadar.

Beograda.⁴ Štoviše, njihov broj raste pri kraju 19. i početkom 20. stoljeća. Na dalmatinskom spomeničkom naslijeđu doista nema kipova anđela, vila, portretnih bista koje, istini za volju, nalazimo u slikarstvu klasicističke epohe, ali ipak ne nedostaje odgovarajućih vizualnih simbola, specifičnih arhitektonskih i skulpturalnih motiva.

Vlada je u ožujku 1820. godine oglasila zakon po kojem se zabranjuje pokopavanje u crkvama i ta je odluka provedena iste godine podizanjem groblja u Zadru, glavnom gradu provincije pod neposrednom vlašću Beča.⁵ Kao takav grad je prednjačio u usvajanju i ostvarenju novih urbanističkih rješenja među koje svakako spada i uređenje gradskog groblja. Prilikom projektiranja komunalnog groblja uvažavane su religijske razlike zbog čega su odvajani pojedini dijelovi za različite konfesije, pa tako i pravoslavne. Prema sačuvanim izvorima, zna se da je na tom odjeljku postojala kapela centralnog plana, 1910. godine zamijenjena ovom sadašnjom, koju je u kombiniranim neostilskim, romanogotičkim oblicima projektirao i izveo zadarski graditelj Antonio Matzenik.⁶

Među brojnim manje ili više reprezentativnim spomenicima romantičarskih usmjerenja po mnogo čemu je poseban nadgrobnik podignut u čast Ljubomira Vujnovića. Natpis pisan ćiriličnom kapitalom „ПРОФ. ЛУБОМИР ВУЈНОВИЋ СРПСКИ НАРОДНИ ДОБРОТВОР 1841–1883“, uklesan na snažni, blago piramidalno izvedeni monumentalni blok, postavljen na dvostruki postament, ističe ga kao narodnog dobrotvora.⁷ Spomenik ima četverostrešni krov, čiji su spojevi ukrašeni akroterijima s lozicama u plitkom reljefu, dok pročelna strana na blago profiliranom zabatu nosi upletena slova alfa i omega. Na bočnim stranama postamenta postavljene su klesane vaze iz kojih kuljaju stilizirani kameni plameno-vi. Na vrhu je pravilno isklesani grčki križ, dok je na drugoj stubi baze uklesan također grčki križ s trolučnim završetcima. Njegov unekoliko zaseban položaj na zapadnoj strani groblja, dakle prostorna izoliranost, ali i veličina i oblik čine ga spomeničkom vrijednošću dostojne nekog trga. Potpuno neoklasicističkim može

⁴ Vidjeti bilj. 1.

⁵ Marija Stagličić, *Klasicizam u Zadru*, Zagreb 1996., str. 27. Sadašnje gradsko groblje posljedica je regulacije iz 1866. godine.

⁶ Marija Stagličić (bilj. 5), str. 28.

⁷ Ljubomir Vujnović je Kijevsku duhovnu akademiju započeo s Nikodimom Milašem, budućim dalmatinskim vladikom, da bi poslije druge godine prešao u Petrograd na Bogoslovni fakultet. Bio je najprije suplent, pa profesor zadarske bogoslovije, jedan od osnivača Srpske narodne stranke i njezina glasila *Srpskog lista*, a zahvaljujući nasljedstvu stečenom od svoga ujaka Todora Babića mogao se posvetiti i dobrotvornim ciljevima. Kroz fondaciju Babić–Vujnović, financirao je studij za četvoricu mladih Srba koji su išli na školovanje u inozemstvo. Andra Gavrilović, *Znameniti Srbi 19. veka*, I–III, Zagreb 1901.–1904.; III., str. 61; *Srpski biografski rečnik*, 2., Novi Sad 2006., str. 378.

Slika 2. Spomenik obitelji Medović, Zadar.

se okarakterizirati grob porodice Medović koji osim trostruke donje kamene ploče ima poput stele izvedenu, nekoliko metara veliku čeonu ploču koja oponaša dorski stup, sa zabatom i križem u sredini i akroterijima sa strane. U središnjem dijelu među kaneliranim polustupovima prikazan je motiv zdenca iznad kojega je kružno svinuta zmija koja se dohvaća vlastitog repa. Isti motiv, simbol vječnosti, susreće se i na grobnici Marka Petranovića u Šibeniku.⁸ Ukupno uzevši, svojim oblikom ovaj spomenik više je arhitektoničan nego skulpturalan.

Šibensko groblje u četvrti Varoš, koja je još od 17. stoljeća nastanjena relativno brojnom pravoslavnom zajednicom, egzemplarno je obrađeno. U arhivskim podatcima i crkvenim maticama pronađena su imena pokojnih, ažurirani datumi rođenja i smrti ako ne bi bili navedeni na samom spomeniku, a uz biografije najistaknutijih ličnosti dane su i svojevrzne genealogije nekih poznatijih porodica. Pokapanja na ovom groblju traju od 1695., gdje su se na sadašnjem južnom dijelu groblja odmah ispod crkve sv. Spasa u zajedničkim grobovima pokapali pioniri pravoslavne zajednice, vojnici-stratioti i trgovci grčkog podrijetla.⁹ Nasuprot njihovu najskromnijem mogućem načinu pokopa pod vodoravnim pločama s isklesanim natpisima stoje građanski uznositi spomenici pripadnika srpske zajednice.

Jedan od najstarijih grobova razuđene amblematike, likovnih simbola, napose vrlo osobene tektonike je spomenik Marka Petranovića, oca znamenitih Božidara i Gerasima Petranovića koji su mu 1865. i podigli prikladan spomenik. Iznad široke donje, izrazito profilirane ploče, postavljena je okomita zidana ploha koja se sužava pri vrhu na kojem je zacijelo stajao nedostajući križ. Sam, reljefno izveden križ flankiran je iznad ploče natpisnim poljem, pritom ukrašenom klasičnim motivima, girlandama, volutama i na krajevima, malim plamenim čaškama. Ispod te skulpturalne dekoracije koja počiva na dekorativnoj konzoli nalazi se natpis obrubljen ramom sa stiliziranim biljnim ornamentom. Pisan je ćirilčkim pismom, crkvenoslavenskim jezikom i ono zbog čega idealno odaje duh vremena jesu jezične figure i patriotski sadržaj koji vlog pokojnika prikazuje u općim, društveno prihvaćenim svojstvima. Nakon uvodnog teksta podrijetlom iz Apokalipse „БЛАЖЕНИИ МЕРТБИ УМИРАЮЩИИ О ГОСПОД] АПОК. 14. 13.“, slijedi osnovni dio: „Д]ТА 1831 / У 58 ГОДИНИ ЖИВОТА СВОГА ПРЕСТАВИ СЕ

⁸ James Hall, *Rječnik tema i simbola u umjetnosti*, Zagreb 1998., str. 368.

⁹ Dušan Kašić, *Sveti grobovi pravoslavnih Šibenčana*, Šibenik 1975., str. 35. Na grobu pod rednim br. 24 pokapali su se Grci (1695 SEPOLTURA DELLA SCUOLA DI GRECI), a kasnije je tu grobnicu zakupila stara srpska porodica Pavković. Još 1679. bila su čak četiri doma Pavkovića koja su bila upisana u posebnoj pravoslavnoj bratovštini (scuola) u Šibeniku. Neke važnije natpise s ovog groblja prepisao je i objavio Krsto Stošić, „Natpisi u kamenu u Šibeniku“ u: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* god. XLIX (1926.–1927), str. 96.

Slika 3. Spomenik Marku Petranoviću, Šibenik.

У ГОСПОДУ / МАРКО ПЕТРАНОВИЋ / ИЗ ДРНИША / ОТАЦ ЧЕДЛЮБИВИ,
ЖАРКИ РЕВНИТЕЉ ПРАВОСЛАВИЈА / ЛЮБИТЕЉ СРБСТВА И ПРОСВЈТЕ,
РЕВНОСТНИ ЧЛАН ПРАВ. ШИБЕНИЧКОГ ОБШТЕСТВА / БЛАГОДАРНИ
СИНОВИ / АРХИМАНДРИТ ГЕРАСИМ И Ц.К. САВЈТНИК Др БОЖИДАР
/ СЈЋАЈУЋИ ГА СЕ С ПОНОСОМ / ПОДИЖУ МУ СПОМЕНИК ОВАИ /
1865¹⁰

Premda je Marko Petranović preminuo još 1831., „blagodarni sinovi“ su mu ovaj monumentalni spomenik podigli 1865. i tek je tada mogao biti ovako patriot-ski intoniran.¹¹ Ispod natpisne ploče u jednoj je valovnici poput kružnice reljefno prikazana zmija-uroboros, s vlastitim repom u ustima.¹²

Grobni znamen Božidararu Petranoviću¹³ vjerojatno nije iz godina njegove smrti jer se on i nije upokojio u Šibeniku nego u Veneciji 1874. godine. Mogao je nastati tek nakon što su njegove kosti prenesene na ovo mjesto, a posredno preko novinskih vijesti doznajemo da je to svakako bilo poslije 1880. godine, kada se formirao odbor uglednika za prijenos ostataka i kad su se tražila sredstva za tu namjenu.¹⁴ Visoki i teški kubični volumen kamenog monolita blago se sužava pri vrhu, kojeg pokriva dvostrešni krov s trokutastim složeno profiliranim zabatom sa svake strane i stiliziranim akroterijima na uglovima. Čitavu konstrukciju kru-ni razmjerno velik kameni križ. Profili su istaknuti i na završnom impostu ispod zabata, ispod su kao estetski dodatak klinasti usjeci, dok je s boka spomenik do-

¹⁰ Prepisujući tekst uočeno je da je korišten stari predvukovski pravopis i grafijski oblici, meki i tvrdi poluglasi kao i jat. Vjerojatno je to posljedica tadašnjeg kolebanja u pravopisu i nadasve uticaja arhimandrita Gerasima Petranovića, jednog od najučuenijih ljudi svoga doba. Također, može se zaključiti da je klesar bio netko iz ovdašnje sredine jer pravi povremene greške u pisanju slova *i* i *n* (И – N).

¹¹ Marko Petranović je tu grobnicu kupio još 1809. Dušan Kašić (bilj. 9), str. 27. Međutim, tek kada je 1849. donesena još jedna u nizu carskih odredbi o jednakosti naroda i vjera bilo je moguće očekivati da pojedini narodi u Carevini uz pripadnost cjelini slobodno izražavaju i svoju nacionalnu posebnost.

¹² Daina Glavočić, *Arhitektura i skulptura riječkog groblja Kozala*, magistarski rad, Zagreb 2002., str. 83, gdje se uroboros određuje kao „simbol vječnosti, krug vječnog obnavljanja života i smrti“.

¹³ O Božidararu (Teodoru) Petranoviću najpotpunije piše: Ivo Perić, „Kulturna i politička dje-latnost Božidarara Petranovića“ u: *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 16 (1983.), str. 45–96. Također, Kosta Milutinović, *Vojsvodina i Dalmacija 1760–1914*, Novi Sad 1973.; Dušan Kašić (bilj. 9), str. 58–61.

¹⁴ Iz suvremene periodike može se zaključiti da je prijenos njegovih kostiju iz Venecije, gdje je i umro, obavljen znatno kasnije: *Slovinac* III, „Prenos kosti dr. Božidarara Petranovića“, Du-brovnik 1880., str. 237; *Slovinac* IV, „Poštovane kosti Božidarara Petranovića“, 1881., str. 214. Translacija posmrtnih ostataka znamenitih pripadnika roda u srpskoj je kulturi ideološki važan moment, a u nacionalnoj se povijesti može pratiti od Save Nemanjića, preko Vuka, Dositeja, Rastka Petrovića, Dučića i dr.

Slika 4. Spomenik Božidaru Petranoviću, Šibenik.

Slika 5. Grobnica Opuić, Dubrovnik.

bio kamene, u masu spomenika integrirane istake blažih zavojitih linija koji razbijaju monotoniju ravnih ploha. Ploča od tamnog mramora ispod koje su tek istaknute konzole-nosači nosi natpis koji ovoga istinskog narodnog velikana upravo ističe u takvom svjetlu: „СРПСКОМ НАУЧЕЊАКУ ЖАРКОМ РОДОЉУБУ ДРУ БОЖИДАРУ ПЕТРАНОВИЋУ НАРОД П (одиже) МДСССЛХХІV“.¹⁵

Njegov spomenik svojim jednostavnim oblikom upravo izražava snagu, postojanost i čvrstinu, osobine koje su i njega kao visokoga državnog službenika, ali i predvodnika nacionalnog pokreta, dostojno krasile. Strukturalno nalikuje onome Ljubomira Vujnovića na zadarskom groblju i što ga opet na određeni način preporučuje za neki drugi, a ne samo grobljanski prostor.

U Dubrovniku su pravoslavci uz staru crkvu sv. Đorđa na Posatu već od 1817. imali planski urađeno groblje, a cjelokupan problem riješen je podizanjem crkve sv. Mihajla i groblja na Boninovu 1837.¹⁶ Prošlost dubrovačke pravoslavne zajednice dobro je proučena, pa tako i njezini pokušaji da za sebe kod državnih i lokalnih vlasti ishodi odgovarajuće molitvene i grobne prostore.¹⁷ Prva pokapanja pravoslavaca obavljala su se na predjelu Posat, zemljištu s kućom i vrtom koja je pripadala grofu Savi Vladislaviću i služila kao prva bogomolja, potom je propao pokušaj da se pokopi vrše na predjelu Gradca i na tome je ostalo sve dok uz crkvu sv. Mihajla na Boninovu nije izgrađena posebna grobljanska četvrt.¹⁸ Tek tu, sebi i svojim na ponos a sredini na znanje, obogaćena građanska klasa zida luksuzna grobna znamenja, od kojih najreprezentativnija nose upravo klasicistička obilježja. Među ostalima, posebno se ističu grobnice porodica Opujić, Škuljević i Nikolajević. Prva je sastavljena od monumentalnog bloka koji se pri vrhu sužava i to tako što je krajnji vijenac zapravo klasična kima, a završetak je dan u vidu zabata zaključenog akroterijima. S čeon strane i zabat i ploha osim neizbježnom epigrafikom ukrašeni su raznovrsnim simbolima. Na vrhu spome-

¹⁵ Dušan Kašić (bilj. 9), str. 58.

¹⁶ Goran Vuković, „Preobrazba Dubrovnika početkom 19. stoljeća“ u: *Radovi Instituta povijesti umjetnosti* 24 (2000.), str. 50–51. Plan za oba groblja i crkvu sv. Mihajla napravio je Lorenzo Vitelleschi.

¹⁷ Georgije Nikolajević, „Srbsko obštstvo dubrovačko“ u: *Srbsko-dalmatinski magazin za 1839.* (dalje: SDM), Zadar 1839., str. 121–133.; Georgije Nikolajević, „Dalmacija: okružje dubrovačko (circolo di Ragusa)“ u: *SDM za 1848.*, Zadar 1848., str. 11–69; Rade Vukomanović, „Dubrovnik“ u: *Almanah Srbi i pravoslavlje u Dalmaciji i Dubrovniku*, (ur.) Ratko Jelić, Zagreb 1971., str. 77–106. Preliminarni članak kojim je skrenuo pozornost na dubrovačka groblja napisao je Jovan Perović, „Srpskopravoslavna groblja u Dubrovniku“ u: *Dubrovnik* 1/9–10 (1929.), str. 316, dok je ostatak njegovih istraživanja i zabilješki sačuvan u rukopisu, trenutačno u arhivu dubrovačke pravoslavne crkvene općine.

¹⁸ Ivan Viđen, „Groblja, nadgrobni spomenici i kapele“ u: *Kultura Srba u Dubrovniku 1790–2010: iz riznice srpske pravoslavne crkve svetoga Blagovještenja*: [Beograd, Arhiv Srbije, 29. lipnja – 30. rujna 2012.], katalog izložbe, (ur.) Jelica Reljić, Dubrovnik–Beograd 2012., str. 282–299.

nika u timpanonskom polju isklesan je uroboros, ispod je klepsidra s krilima, a sa strana su postavljene izokrenute baklje povezane klasičnom girlandom.¹⁹ Grobnica Stefana Škuljevića koju podiže svome sinu Petru i ženi Marti dovršena 1844. zamišljena je poput jednostavne stele, minimalnih ukrasa, dapače posve spartanska da nije dviju bijelih mramornih ploča unutar nosećeg okvira od tamnijeg mramora s blago isturenim profilima. U prvom je, sasvim atipično, prikazana scena u kojoj suprug zajedno sa svojom djecom oplakuje umrlu ženu na odru i do nje, vjerojatno, njezinu umrlu kćer, i kao takva je nedvosmislena reminiscencija na poznatu religioznu kompoziciju Oplakivanja. Likovni tretman figura, draperija i cjelokupno oblikovanje scene prepune patosa, tuge i uzvišenosti tragedije posve je na tragu najboljih klasicističkih rješenja.²⁰ Ispod scene su u dvije okomite ploče, sasvim nalik stranicama knjige, dane osnovne informacije o pokojnicima i priložnicima. Na gornjoj stubi postamenta stoji reljefni prikaz sunčeva diska. Nešto starija od ove (1839.), grobnica Petra Škuljevića na groblju uz crkvu sv. Đorđa na Posatu koju podiže *ucviljena udovica sa svoja tri sina*, pokazuje izrazitije stilske oznake.²¹ Nadgrobnik je riješen poput stele sa segmentnim završetkom, bočnim kaneliranim pilastrima i bijelom mramornom reljefnom tondom koja fino kontrastira tamnoj boji čitavog sklopa. I ovdje je umetnuta donja ploča s ćirilčkim natpisom, ali je stvarno dominantan motiv sjetne ženske figure, glave podnmljene na ruku. To je uobičajeni grčki motiv na nadgrobnicima, baš kao što je klasičan idealizirani lik figure i akcesorija na kompaktnom scenskom prostoru. Krajevi spomenika imaju rozetu, dok je u središnjem polju obrubljenom plitkom arkadom predstavljen motiv sunčeva diska.

Zbog vrste upotrebljenog kamena i ukrasa najskromniji spomenik iz ove grupe je onaj porodice Georgija Nikolajevića, dubrovačkog paroha, profesora zadarske bogoslovije i potonjega dabrobosanskog mitropolita. Njemu je, po nesreći, umrlo oboje djece, sin Čedomilj i kći Katarina, a nešto kasnije 1866. i supruga, međutim spomenik je nesumnjivo nastao po smrti djece, nešto iza 1850. godine.²² Iako je riječ o kamenom monolitu na jednako uskom postamentu, jasno se po okomici može uočiti tripartitna podjela. Središnja ploča s natpisom jednostavnom je profilacijom odvojena od donje potpuno prazne, dok je gornji dio sastavljen od nasuprotno postavljenih konzola čiji su krajevi ispunjeni rozetama. Središnji dio s kubusom ima isklesan križ, a isti motiv je ponovljen u obliku sa-

¹⁹ Ivan Viđen (bilj. 18), str. 288, sl. III/59.

²⁰ Ivan Viđen (bilj. 18), sl. III/58.

²¹ Goran Vuković (bilj. 16), str. 51, donosi podatak da je grobnicu izveo, sagradio i isklesao lokalni majstor Antonio Bosa.

²² Mitropolit Georgije Nikolajević, *O Dubrovniku i Dubrovčanima*, (prir.) Irena Arsić, Beograd 2004., str. 21; Ivan Viđen (bilj. 18), sl. III/55.

mostojećeg križa i to udvajanje motiva očito ima za cilj podcrtati vjeru naručitelja u Uskrsnuće.

Znatno rjeđa kategorija spomeničkih objekata jesu grobne kapele, zato što one svojom pojavom u individualnom i društvenom pogledu više od ostalog iskazuju natprosječni imovinski status vlasnika. U tom smislu ne može se ne spomenuti primjer istinskog mauzoleja koji je veletrgovac Petar Kovačević izgradio za sebe i svoje potomke na groblju uz crkvu sv. Spasa u Šibeniku. Taj objekt postao je prava *sepulcra familiaria*, jedna od prvih takvog formata i opreme kod dalmatinskih Srba. Ktitor je preminuo 1864. i sasvim je izvjesno do tada bio sagrađen i ovaj neusporedivi spomenik. Iz sasvim sumarne bilješke saznaje se da je kapela sagrađena u neoklasicističkom stilu i da su stupovi i reljefi izrađeni u Veneciji.²³ Doista, pročelje kapele je riješeno u obliku prostilnog hrama s kaneliranim jonskim stupovima, položenog na široko ulazno stubište. Vitki stupovi oslonjeni na bazu sastavljenu od torusa i trohilusa, razmaknuti zbog ulaznih vrata, nose trokutasti zabat gdje u središnjem dijelu frontona stoji kartuša ili možda prazan grb. To blago pročelno izbočenje nije ponovljeno na ostalim stranama građevine centralnog plana koju kruni visoka kupola, ojačana snažnim rebrima.

Na ovom djelu kapele već se ističu renesansne usporedbe, npr. s Brunelleschijevom kupolom Duoma u Firenci ili s još bližim uzorom, kupolnim rješenjem šibenske katedrale sv. Jakova. Neorenesansnim se mogu opisati bočni zidovi s prozorskim otvorima zatvorenim ornamentalnim kovanim željezom. Svaki otvor završen trokutastim zabatom sa strana ima kanelirane pilastre, a sami doprozornici osvojeni su na zavojite konzole. Sokl je visoko podignut, lezene istaknute na svim rubnim dijelovima, a i sama kupola ima oslonac na blagom povišenju koje na uglovima krasi klasicističke urne. Sve u svemu ova je kapela koliko jedinstven toliko i skladan nadgrobni spomenik koji bi u nekoj prostorno većoj sredini djelovao znatno uvjerljivije. Podatak da su pojedini dijelovi doneseni iz Italije govori o složenosti izgradnje ovakvog objekta, imovnom stanju naručitelja, ali i objektivnoj nemogućnosti da se u matičnoj sredini napravi nešto slično. Koliko nam je zasad poznato iz ovog vremena, ni među katoličkom populacijom ne postoji spomenik ovakve veličine i posebno ne ovako dotjerane opreme.²⁴

²³ Dušan Kašić (bilj. 9), str. 52. Njemu nasuprot, Milan Radeka kapelu je smatrao renesansnom, ali je isto tako izrekao osjetljivu ocjenu da su još jedan Kovačevićev i Miletićev spomenik izrađeni u *stranoj pravoslavlju gotici*: Milan Radeka, „Prilozi o spomenicima kulture kod Srba u Sjevernoj Dalmaciji“ u: *Almanah Srbi i pravoslavlje u Dalmaciji i Dubrovniku*, (ur.) Ratko Jelić, Zagreb 1971., str. 179.

²⁴ Daina Glavočić, „Stilske značajke kozalske grobne arhitekture“ u: *Komunalno društvo Kožala: [monografija o riječkom komunalnom groblju i o kulturi pokapanja u Rijeci, u povodu 130 godina vođenja njegovih knjiga ukopa]*, (ur.) Velid Đekić, Rijeka 2002., str. 70, donosi sliku neoklasicisti-

Priložnik, vjerojatnije njegovi nasljednici, svoje su namjere istaknuli na natpisu postavljenom unutar kapele:

„ВИЈЕЧНО ПОКОЈИШТЕ ПОСМРТНИМ ОСТАЦИМА
 ПЕТРА КОВАЧЕВИЋА РОДОМ МОСТАРАНИНА
 УГЛЕДНОГ ШИБЕНИЧКОГ ГРАЂАНИНА
 ОДЛИЧНА ТРУДОЉУБИВА ТРГОВЦА
 ВЈЕРЕ И НАРОДА ЉУБИТЕЉА ПРОСВЈЕТЕ ПОДУПИРАТЕЉА
 КОЈИ СЕ ДНЕ 17 ЈУНИЈА 1864
 ПРЕДСТАВИО У ДУБОКОЈ ПОБОЖНОЈ СТАРОСТИ
 ОПЕЧАЉЕНА СУПРУГА МАРИЈЕТА
 СА ТРИ СИНА И ЋЕРКОМ
 ОВАЈ ЗАЛОГ
 ЉУБАВИ ШТОВАЊА И СПОМЕНА
 ПОСТАВИШЕ“²⁵

Posebnu grupu nesumnjivo neoklasicističkih spomenika predstavljaju oni standardizirani iz domene vojničkih nadgrobnika. Jedan od takvih, zanimljiv zbog svog izgleda, amblematike ali i smještaja nalazi se uzidan u istočni dio južnog zida crkve sv. Nikole u Bratiškovcima.²⁶ Zapravo, riječ je o tipskom spomeniku neoklasicističke dekoracije koji svojim izgledom, makar samo u dvije dimenzije, najviše podsjeća na klasični sarkofag s akroterijima. Gornja lučno presvedena površina spomenika sadržava vijenac oko kojeg se s obje strane pružaju trake, a na okomitim rubnim dijelovima su u reljefu izvedene obrnute plamene baklje,²⁷ s očitom asocijacijom na gašenje života i smrt. Središnji dio pri-

stičkog mauzoleja porodice Jellousseg iz 1863. godine, koji za uzor ima dorsku hramovnu arhitekturu.

²⁵ – „Životopisanije Petra Kovačevića Mostarca građanina šibeničkog“ u: *SDM za 1867.*, Zadar 1867., str. 123–132. Veliki donator ostavio je znatna sredstva u dobrotvorne svrhe, pa tako znamo za stanje glavnice njegove fondacije za uzdržavanje jedne srpske djevojačke škole koje je 1868. godine iznosilo čak 10 000 forinti: *SDM za 1868.*, Zadar 1868., str. 153.

²⁶ Branko Čolović, *Sakralna baština dalmatinskih Srba*, Zagreb 2011., str. 76. Sagledavajući spomenik u strukturi crkvenog objekta, čini se da je preminulom podaren položaj mučenika, a po riječima sv. Maksima Ispovjednika kršćanska je crkva podignuta na kostima mučenika. Imajući u vidu ovakav idejni kontekst, mogućnost da je nadgrobna ploča pomenutog vojnika samo spolij ne čini se dovoljno uvjerljiva.

²⁷ Istovjetan motiv sreće se nešto ranije; konkretno, na klasicističkom grobu veletrgovca i donatora Petra Opujica iz 1842. na dubrovačkom groblju Boninovu gdje je ovaj motiv povezan s motivima klepsidre s krilima, kao i zmije koja guta vlastiti rep.

pada uokvirenoj ploči s natpisom: „НИКОЛА НАДОВЕЗА / ДОМОБРАНАЦ / ГОРЊОДАЛМАТИНСКОГ БАТАЉОНА / БР. 79. ПОГИНУ КОД ЛИЈЕВНА 15. АВГУСТА / 1878 ЗА ЦАРА И ОТАЖБИНУ“

Pored visokih slojeva svjetovnog dijela srpske populacije, i u monaškom su se svijetu događale promjene u shvaćanjima koje su rezultirale modernijim izgledom grobnih obilježja pojedinih predstavnika klera. Prednost je, baš kao i u svemu, imao episkop Stefan Knežević. Zasigurno je baš on u klerikalnom dijelu ondašnje inteligencije otvorio mogućnost onakve vrste pokapanja koja unekoliko kompromitiraju monaštvo kao zavjet skromnosti i siromaštva, pa makar i episkopa, i postupno uvode građanske običaje u dotad gotovo pa neokrnjenu praksu. On je već 1874. za života dao sagraditi grobnu kapelu unutar samog manastira Krke; zapravo je pregradivši podzemne prostorije napravio kriptu u koju je smjestio svoj sarkofag pripremljen da u trenutku smrti prihvati njegove zemne ostatke.²⁸ Sam sarkofag luksuzne izrade postavljen je po sredini uz južni zid kapele, izveden od kararskog mramora, najvišom mogućom tehnikom obrade. Postavljen je na povišen postament, a oblikom se nadovezuje ne na praksu srpskih patrijarha i mitropolita,²⁹ što bi bilo prirodno za očekivati od prelata zatočnika historicističke svijesti, nego na primjerke potekle iz zapadnog svijeta. Štoviše, svojim osebujnim oblikom više podsjeća na djela rađena tehnikama rada u metalu, srebra posebno, nego na kamene spomenike.³⁰ Odnosi se to na poklopac okrunjen visokom čaškom položenom na izrezbareni školjkasto izdjeljan dio po poklopcu čiji su opet rubovi dani kao neprekidan niz povezanih zaobljenih štapčastih ornamenta. Donji dio sarkofaga se u zavojitoj liniji oslanja na jednako profilirani postament sastavljen od više nivoa, a obilježavaju ga ukrasne palmete na užim stranicama i florealni niz na donjoj koji obrubljuje centralno polje s natpisom oko grba poduprtog anđelima sa strana.³¹ Na

²⁸ Branko Čolović, *Manastir Krka*, Zagreb 2006., str. 66–67.

²⁹ Upravo tako će se postupiti u razdoblju između dva svjetska rata 1928., kada se uz sjevernu stranu crkve sv. Spasa u Šibeniku, dozidava posebna kapela i u nju smještaju sarkofazi episkopa Nikodima Milaša i Danila Pantelića: Denis Kašić (bilj. 9), str. 18.

³⁰ Ovom spomeniku nismo našli bliske usporedbe. Donekle sličnu strukturu, materijalom i izradom ipak skromniju grobnicu obitelji Jelić-Dražojević iz 1897. godine predstavlja Duško Kečkemet, *Splitsko groblje Sustipan*, Split 1994., str. 61.

³¹ Stefan Knežević je službeno tituliran kao *pravoslavni episkop dalmatinski, istrijski, dubrovnički i albanski*; v. *Шематизмъ православне восточне епархиѣ цѣле Далмаціе и Истріе за годину 1854*, Беч 1854, str. 5. O njegovu životu i radu mnogo je pisano: Milan Radeka, „Vladika Stefan Knežević“ u: *Alamanah Srbi i pravoslavlje u Dalmaciji i Dubrovniku*, (ur.) Ratko Jelić, Zagreb 1971., str. 31–33; Rade Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, Sarajevo–Zagreb 1982., str. 117–118; Nikola Škrbić, „Vladika Stefan Knežević (1806–1890), stogodišnjica smrti“ u: *Srpska zora* 1/3–4 (1990.), str. 143–144; Nikić Fedor, „Episkop dalmatinski Stefan Knežević: (njegov život i rad ukratko prikazan)“ u: *Srpska zora* 4/7, str. 227–243. Svojim pastirskim i javnopolitičkim radom 1867. stekao je austrijsko plemstvo,

krajevima sarkofaga stoje prikladni tekstovi molitava ispisani crkvenoslavenskim jezikom.

Neke od najistaknutijih ličnosti srpskoga društvenog kruga u Dalmaciji 19. stoljeća, a ponekad njihove porodice i zahvalni potomci, svoja su *posljednja počivališta* podizali kao relativno monumentalne klasicističke grobnice. K tome, na tekstualnom dijelu nadgrobnika koji je pojačavao snagu primarne likovnosti kamenih blokova najrazličitije obrade i ukrasa, isticali su patriotske, prosvjetne i karitativne zasluge preminulih, što je ukupno takvim spomenicima davalo općedruštveno značenje. Na ovim primjerima s razlogom se može ponoviti teza da je unekoliko privatni prostor groblja postao javni, a da su ovi spomenici svojim postojanjem supstituirali njihov razumljivi izostanak na otvorenim prostorima i trgovima.

S odabirom spomeničkih obilježja klasicističke stilske usmjerenosti građanska je klasa posve konvenirala vremenu u kojem se taj stil širio, ali i društvenoj sredini, nerijetko iskazujući težnju da je u krajnjim rezultatima i nadmaši. Kompeticija je bilo ključno svojstvo buržoazije protegnuto i na zagrobni život koji uvijek računa na vječnost, vječnost duše ako se iskreno polaže na izvorno kršćanske postavke i vječnost materijala od kojeg su podizane same grobnice.

Osvrtu na ove sasvim malobrojne ali po svemu reprezentativne spomenike cilj je pokazati geste i namjere srpske buržoazije u izrazito katoličkim sredinama, ali isto tako potvrditi da su oni kao takvi imali barem ravnopravni status među etabliranim umjetničkim formama zaslužnim za isticanje i širenje nacionalne svijesti pravoslavnih Srba sredine i kraja 19. stoljeća.

---

međutim grb isklesan na njegovu sarkofagu je onaj Eparhije dalmatinske: Dragomir M. Acović, *Heraldika i Srbi*, Beograd 2008., str. 303.

Summary

NEOCLASSICAL ORTHODOX CEMETERY

Only the beginning of the so-called second Austrian rule in Dalmatia brought about the implementation of progressive communal regulations, including the one banning burials inside churches and within city walls. This regulation required adjustment also on the part of the Orthodox community living in coastal towns, which used to have their own separate burial section in a communal cemetery, usually with a separate chapel. This was the case in Zadar and in Dubrovnik, while in Šibenik, the members of the Orthodox church had their own separate cemetery as early as the 16th century, located in a suburb called Varoš. The Orthodox citizens; Greeks, Bulgarians, Cincars and , by the middle of the 18th and the beginning of the 19th century, the ever-growing number of Serb merchants, landowners and civil servants used their sepulchral symbols to emphasize not only their religious affiliation, but also their desire to integrate into the cultural circle in which they found themselves in. To this end, they adjusted to the new aesthetics, fashion and taste of their time using specific traditional infiltrations. A vast array of tombstones – stelae, pyramids, the use of classical decorative motifs – acroteria, kymas, channeled columns, classical orders, indented iconography of reliefs and symbolism – uroboros, clepsydras, garlands, wreaths, inverted torches , inherited from the prevailing classical concepts typical of those times enriched by the Eastern iconography motifs – trefoil ends of the crosses, iconic representations and unavoidable Cyrillic epigraphy. Unlike the secular and monastic clergy generally more inclined to widest variety of neo-stylistic tombs, laymen, merchants, landowners and high-ranking civil servants mostly adopted Neoclassicism which more closely corresponded to their status in communities where, until recently, they had played significant roles. This is plainly visible in the preserved texts of the inscriptions whose significance is proportional to the size and the paraphernalia of the monument itself, especially because their content draws attention to their national origin, community service, contributions to community in form of trust funds and donations, some tombstones thus becoming a place of pilgrimage. A relatively modest number of grave markings of specific stylistic characteristics objectively act as a substitute for public sculpture of squares and open spaces, because neither Serbs, nor the Croats from that period were able to realise that type of national origin prominence within the constantly suspicious Habsburg realm. Strictly limited space of an Orthodox cemetery in this way demonstrates the characteristics of a public space.

The aim of this paper is to demonstrate how, by adopting the Neoclassical aesthetic tenets, the Orthodox bourgeoisie of that time displayed not only their social prestige, even if *post mortem*, but also their specific status by which they tried to reconcile their religious identity with the desirable integration into the dominant Catholic society.

Keywords: *classical motifs; symbolism; Cyrillic epigraphy, public monuments*

